

© 2005 **О. М. Литвинов**

Луганська академія внутрішніх справ МВС

ПОВЕРНЕННЯ ПАВЛА НОВГОРОДЦЕВА, АБО ПРО НЕОБХІДНІСТЬ “ВИПРАВЛЕННЯ ІМЕН”

До 80-річчя з дня смерті видатного філософа права

Павло Іванович Новгородцев (28 лютого 1866 р. – 24 квітня 1924 р.) – один з найвидатніших російських філософів права кінця XIX – початку XX століття, постать європейського масштабу, без якої неможливо уявити потужну течію у суспільнознавчій думці того часу, відому як “відродження природного права”. Саме “повернення” або “відродження” природного права лежить у підмурках процесів гуманізації права, відстоювання прав людини у минулому столітті, що продовжили традиції, закладені в теоріях природного права найвидатніших мислителів XVII-XIX століть, що знайшли відбиття в американській та французькій деклараціях у XVIII столітті, а в XX столітті завершилися прийняттям “Загальної декларації прав людини”. П. І. Новгородцев є визнаним засновником і головою московської школи “відродженого природного права”, або “ідеалістичної школи філософії права”, який усе своє життя присвятив дослідженню й відстоюванню моральних основ права та державно-правових установ. Серед його однодумців – видатний філософ Є. М. Трубецької і визнаний правознавець І. О. Покровський, а навіть стислий перелік імен його учнів і послідовників, серед яких є й видатні мислителі європейського та світового рівня (М. М. Алексєєв, Б. П. Вишеславцев, С. І. Гес-сен, І. О. Ільїн, Г. М. Катков, В. В. Леонтович, В. О. Савальський, Г. В. Флоровський, С. Л. Франк, певною мірою Б. О. Кістяківський, з яким він співпрацював у Москві на початку століття, інші) свідчить про найвищий науковий рейтинг створеної ним школи.

Утім багато десятиліть після кончини видатного вченого його ім'я не згадувалось. Причиною цього була непримиренна антимарксистська й активна антирадянська позиція мислителя, який був фактично першим ученим-суспільствознавцем, що науково коректно й логічно бездоганно довів неспроможність самих засад марксистської філософії, насамперед у питаннях державно-правових. А тому щодо нього в радянські часи було прийнято своєрідну “фігуру замовчування”: його не “розвінчували”, не “громили”, не “нищівно критикували”, – його просто не згаду-

вали. Однією з основних підоснов, мабуть, головною, було те, що його аргументацію неможливо спростувати, а прискіпливому й гранично надійному в науковому відношенні аналізу еволюції марксистської теорії держави і права щось протиставити у цьому ж, тобто науковому плані, було просто нічого.

Сьогодні постаті видатного вченого приділяється все більше уваги, його твори повертаються до читача й залучуються до наукового обігу [71; 74; 66; 68; 65], включаючи публікації частин його творів у періодичних виданнях, “товстих” журналах [70, с. 206-218], з'являються наукові праці, де досліджуються різні аспекти його спадщини як у контексті духовного та соціально-політичного життя того часу [47; 13, с. 25-40; 4; 86, с. 233-235; 89, с. 276, 322; 18, с. 191-209; ін], так і суто його творчість та значення його ідей [83, с. 5-14; 9, с. 3-8; 46, с. 136-145; 49, с. 29-38; 55, с. 3-10; ін.], включаючи видання в далекому зарубіжжі [111, р. 291-341; ін.]. Крім того, ім'я П. І. Новгородцева стало обов'язковим і у складі персоналій загальних та філософських енциклопедичних видань у Росії, Україні, Білорусі, в інших країнах [77, с. 209-210; 1, с. 470; 75, с. 813; 2, с. 686-687; 100, с. 431; 108, с. 176-177; ін.], тобто без цього імені сьогодні вже неможливо уявити історію російської культури, а також історію філософії права. Щодо останньої – то, мабуть, не тільки російської. До його авторитету звертаються сучасні дослідники – і як історика філософсько-правової думки [17, с. 3; 59, с. 235; 8, с. 12, 4; 10, с. 411; ін.], у тому числі як критика соціальних утопій [5, с. 270], і як автора оригінальної концепції природного права [62, с. 528-531; 17, с. 31, 38, 41; 54, с. 79, 81; 3, с. 54; 61, с. 98-100; ін.], ідеї якого мають велику актуальність для розвитку української філософсько-правової думки [7, с. 56, 57; 53, с. 30-37; 107, с. 9; ін.], і як ученого, який зробив неабиякий внесок у соціологію [105, с. 97-105; 78, с. 297-298; 85, с. 39; 38, с. 255-256, 259-260; 106, с. 222-245; 22, с. 446-451; 104, с. 3-10; 92, с. 6; ін.]. Концепцію П. І. Новгородцева сьогодні вивчають і правознавці, і філософи як у стандартних курсах істо-

рії вчень про державу і право (історії політичних та правових учень [29, с. 591-593; 28, с. 433-436; 110, с. 105-107; 109, с. 177-181; 19, с. 314-316, 323-324; 21, с. 318-340; ін.], так і в курсах філософії права, що відроджується [23, с. 341-342, див. також с. XIV; 99, с. 169; 98, с. 125-126; ін.], до неї звертається й сучасна не тільки соціологічна, а й політологічна [54, с. 409-422; ін.] та історична думка [72, с. 43; ін.]. Згадують про нього, як і про інших філософів права межі XIX-XX століття, і в загальних курсах історії філософії, причому підкреслюється потужність цієї течії й її вплив на громадське життя країни [35, с. 714; 103, с. 519-529].

Особливо варто відзначити внесок у повернення та дослідження спадщини П. І. Новгородцева, як і багатьох інших мислителів “срібного віку” російської філософії, який зробили (і продовжують робити) московські історики філософії М. О. Колеров та М. С. Плотников. Їхніми зусиллями перевидано (із їхніми ж блискучими вступними статтями, фактично, за обсягом та змістом – науковими трактатами [82, с. 5-60; 42, с. 61-224]) загальновідому збірку “Проблеми ідеалізму” [88], публікація якої стала на початку XX століття значною подією не тільки в науковому, а взагалі у суспільному житті країни, її успіх перевищив потім тільки успіх збірки “Віхи”. Вони підготували до видання “Твори” П. І. Новгородцева у серії “Бібліотека духовного відродження” [74] і з своєю спільною вступною статтею [83, с. 5-14]. У межах серії “Дослідження з історії російської думки” за загальною редакцією М. О. Колерова кожен рік видаються досить об’ємні томи (до 30-ти друк.арк.), і в багатьох з них опубліковано матеріали про цього російського філософа права [43, с. 21-25; 44, с. 611-673; ін.].

На цих сторінках доречно також буде зазначити, що в Луганській академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України, починаючи з 1996 року, за ініціативою автора цих рядків регулярно проходять Новгородцевські читання, загальну проблему яких сформульовано як “Ідея правової держави: історія та сучасність”. З 2000 року вони набули статус міжнародної конференції, у роботі якої беруть участь вчені України, Росії та Литви. За їх результатами було видано (спільно із Українським філософським фондом – громадською організацією професійних філософів) низку наукових збірок [57; 31; 34; 58], остання з них – у 5-ти частинах [32; 33]. Крім того, додамо, що в Луганську з нагоди 130-річчя з дня народження П. І. Новгородцева у 1996 році було проведено ще одну науково-практичну конференцію – “Зна-

чення спадщини П. І. Новгородцева для розвитку культури Сходу України”, за результатами якої також видано збірник наукових праць [16], на який є вже посилання в новітній українській “Юридичній енциклопедії” [108, с. 177].

Причина такої уваги до постаті філософа права не тільки у відновленні справедливості щодо вченого, але й у надзвичайній актуальності його ідей. З’ясувалося, що сказане ним на початку минулого століття не втратило своєї ваги й на початку століття нашого. Більше того, еволюція його поглядів від орієнтації на ліберальні ідеали правової держави західноєвропейського типу до усвідомлення необхідності звернення насамперед до національних – православно-християнських – святинь якимось незбагнено перегукується із нашим часом, а наполегливе апелювання до моральних підмурків організації соціального життя, у тому числі життя правового, багато в чому має навіть більшу актуальність, аніж сто років тому. Причому, можна з великим ступенем упевненості твердити, що ця більша актуальність положень його концепції стосується не тільки аспекту темпорального, але й просторового, якщо мати на увазі сучасний фактор територіально-політичний, а саме: для України вони, тобто його положення й висновки, сьогодні більш важливі, ніж навіть для Росії. Якщо гранично коротко доводити таке положення, то належить спиратися на більшу близькість, у порівнянні із російським, українського менталітету та загальної спрямованості руху у бік світової цивілізованої спільноти, насамперед європейських економічних, політичних і загальноправових структур. Значно менша залежність від колективно-общинних форм існування та відповідна відмінність самого мислення, де індивідуальний чинник завжди мав якщо не визначальне, то значення одне з основних створювали більш благодатний ґрунт для сприйняття ідей персоналістичного гатунку. Адже поставлена в центр його природно-правової концепції особистість однозначно продовжує традиційну лінію класичного лібералізму, започаткованого Д. Локком та І. Кантом. Щодо останнього, то майже всі джерела відомостей про П. І. Новгородцева відзначають його опертя на кантіанство, хоча прискіпливе вивчення його текстів показує й досить потужний “гегелівський” слід. Але більш важливим, як на наш погляд, є погляд не на ретроспективу теорії Новгородцева, а на її перспективу, тобто на те, які напучення московського професора можна врахувати і нам, тобто тим, хто намагається – і вже на весь світ про це заявив – побудувати державу на кшталт

західноєвропейських правових держав, або, іншими словами, чому він нас учить і сьогодні. І з цієї точки зору не так давно майже невідоме вчення професора Новгородцева надає нам, як мінімум, два уроки далекоглядності й навіть пророцтва. Обидва вони стосуються головного пункту його вчення – суспільного ідеалу. Перший – це відмова від механістичного світогляду Нового часу й мислення соціуму як відкритої системи: він вводить поняття нескінченності у визначення суспільного ідеалу, а в центр цього ідеалу ставить особистість, наділяючи її надзвичайно великим творчим потенціалом. І це, і неможливість прогнозування конкретних форм організації суспільного життя в майбутньому, а точніше – напрямків його розвитку очевидно передує і багато в чому збігається із одним з найпотужніших та найвпливовіших філософсько-методологічних концепцій ХХ століття – синергетичної теорії І. Пригожина, докладно викладеної останнім із І. Стенгерс у відомій праці “Порядок з хаосу” [87]. Інший – це також відмова від конкретних форм самого ідеалу, а, отже, знову своєрідне попередництво концепції плюралізму ідеалів одного з найбільш впливових теоретиків лібералізму ХХ століття І. Берліна [11, с. 51-62]. Обидва уроки ґрунтуються на нищівній критиці утопічних теорій можливості побудови досконалих – ідеальних – держав, починаючи з Платона й закінчуючи марксизмом (тому його вважають ще й першим марксологом Росії [95, с. 3]) та анархізмом. Навіть варто підкреслити думку П. І. Новгородцева, на якій він наполягав, про неабияку небезпечність такого погляду щодо утопій “земного раю”, оскільки їх втілення на землі завжди потребує величезних жертв. І мабуть, буде вже банальністю, якщо відзначити, що історія, насамперед історія нашої країни та країн колишнього Радянського Союзу, довела правоту і П. І. Новгородцеві та інших мислителів, які висловлювали такі чи аналогічні думки. Взагалі, іноді вражає водночас і перспективність думок Новгородцева, і точність формулювань ідей, які мовби зазирають у наш час, наприклад, його думка про необхідність ідеалу “свободного універсалізму” [61, с. 130-131] – сьогодні ж існує такий напрямок філософської думки чи навіть рух [51, с. 34-39]. Його ж навчальні посібники, насамперед “Лекції з історії філософії права. Вчення нового часу, XVI-XIX ст.” [74, с. 15-234], не тільки не втратили актуальності чи застаріли, а й багато в чому переважають деякі з сучасних посібників та підручників і можуть без будь-яких змін використовуватися у навчальному процесі [51, с. 3-14].

Звичайно, це не означає бездоганність його концепції, тим більше, що погляди вченого еволюціонували від класично-ліберальної позиції до абсолютизації православно-християнських світоглядних засад, і тут ми можемо знайти певні протиріччя [48, с. 24-35]. Утім, основні положення філософії права П. І. Новгородцева, де в центр суспільних процесів поставлена особистість та її моральна свідомість, а також надзвичайно висока наукова культура його досліджень, які створили йому неабиякий авторитет на початку ХХ століття, стали основою й відродження його авторитету після краху авторитарно-тоталітарної ідеології.

Але такий процес, можна навіть сказати – своєрідна “мода на Новгородцева”, породили і безліч неточних даних, і відвертих помилок у відомостях про нього в наукових працях, присвячених його творчості.

Взагалі неточність є ознакою позитивною, у науці ж й зовсім неприпустимою. Неточність – чи то випадкова, чи то навмисна – змінює й погляд на світ, і саму реальність. На це звертав увагу, як відомо, ще великий давньокитайський філософ Кун Цю (або Кун Чжунні) – Конфуцій, який ще у V столітті до Р.Х. звернув увагу також на те, що за допомогою “виправлення імен” можна навіть виправити дійсність та змінити стан у суспільстві. Мусимо вказати, що в нього йшлося насамперед про заплутаність справ, та, відповідно, відбитті цієї заплутаності у понятійній неточності в суспільних та державних справах [27, с. 61-62]. Сам П. І. Новгородцев дуже вимогливо ставився до всіх аспектів наукової роботи: ретельно вивіряв апарат, уточнював термінологію, завжди вказував першоджерело тієї чи іншої ідеї тощо. Можна сказати, що у цьому плані він належить традиції Аристотелевого систематизаторства, а не Платонового напівхудожнього оформляв тексту, як мінімум, у цьому – формальному – аспекті наукової творчості. Виявлялася багаторічна виучка у німців (він багато років працював в університетських бібліотеках у Німеччині, де підготував обидві свої дисертації – і магістерську [67], і докторську [69], апарат він оформлював за їхніми зразками навіть тоді, коли в російській науковій літературі не було єдиних вимог і текст викладався досить вільно (тут найбільш російським за стилем викладення тексту – для того часу – можна, мабуть, вважати М. О. Бердяєва). Щодо наукової термінології, то для П. І. Новгородцева важливою перш за все мала бути суть думки, а не впливовість чи авторитетність на той час тієї чи іншої теорії. Напри-

клад, у період найбільшої популярності дарвінізму він указує на неточність самого поняття еволюції в цій еволюційній теорії [71, с. 79-80]. Сучасні дослідники посилаються на погляд Новгородцева, коли звертають увагу на протиріччя і в еволюційній теорії Г. Спенсера, адже він ще в той час, коли вона вважалася чи не останнім словом науки, бездоганно визначив її слабкі місця [38, с. 255-256, 259-260]. Тут П. І. Новгородцев у своїй критиці й доведенні методологічної недостатності, недосконалості й обмеженості дарвінізму навіть випереджає природознавців (і що дуже важливо – філософськи мислячих біологів, таких, наприклад, як О. О. Любіщев), які також дійшли такого ж висновку щодо цієї теорії [52]. Останню офіційно підтримували в радянські часи з відомих ідеологічних причин, оскільки саме на ній розбудовували багато зі своїх висновків засновники марксизму. До речі, саме з методологічного погляду це не дуже логічно, оскільки, по-перше, йдеться про теорію еволюційну, тобто антиреволюційну, а, по-друге, суто індивідуалістичну, тобто антиколективістську, до того ж таку, яка виросла з відомої і зовсім не гуманістичної соціальної теорії Т. Р. Мальтуса, про що свідчив сам Ч. Р. Дарвін [40, с. 54].

Про вказану “моду на Новгородцева” і велику кількість помилок і непорозумінь і сьогодні можна сказати й так, як казав сам Павло Іванович про марксизм, точніше про його критику на межі 1910-х та 1920-х років: “Тема, очевидно, стає модною. З’явилися навіть і деякі непорозуміння, що укорінилися, які без перевірки переходять від одного автора до іншого” [71, с. 14]. Щодо методологічних (іншими словами – суто наукових) переваг ідеалізму платонівського гатунку, який лежав у підмурках морально-ідеалістичної природно-правової концепції П. І. Новгородцева і його принципового неприйняття досить примітивного тлумачення “походження” наукових ідей суто із практичних, тобто повсякденних потреб, то ХХ століття в особі видатного математика й філософа О. В. Койре довело наукову некоректність і неплідність такого вузького методологічного практицизму й утилітаризму [41, с. 116-117, 122], що також однозначно доводить правоту таких мислителів, як П. І. Новгородцев. А тому, мабуть, мусимо сказати таке: щодо його особистого наукового внеску, то, окрім відомих історико-філософських розвідок і досліджень закономірностей становлення правосвідомості, треба обов’язково відзначити внесок ученого у методологію суспільствознавства, насамперед, звичайно, правознавства.

Аналіз відомих нам помилок, що є у науковій та науково-довідковій літературі, почнемо з простих і несуттєвих, а потім перейдемо до більш суттєвих і серйозних, тобто підемо від помилок фактично-біографічних до науково-світоглядних.

Павло Іванович Новгородцев народився 28 лютого 1866 року у місті Бахмуті Катеринославської губернії (нині Артемівськ Донецької області). І вже тут, починаючи з вказівки на місце та рік народження, ми бачимо неточності та відверту плутанину. Так, у вступній статті А. В. Соболева до першого після більш ніж сімдесятирічного замовчування видання фундаментальної праці П. І. Новгородцева “Про суспільний ідеал” помилково вказано, що Бахмут – це “нині Артемівськ Луганської області” [95, с. 3]. В інших виданнях, де йшлося про Новгородцева, у тому числі українських авторів, ця помилка стала повторюватися [81, с. 101; 90, с. 327; ін]. Справа, мабуть, у тому, що місто Артемівськ є і в Донецькій, і в Луганській областях, але ж колишній Бахмут (а може й майбутній: згадаємо Жданов тієї ж Донецької області, якому повернено історичну назву – Маріуполь) – у першій. І взагалі, ми натрапляємо на досить значну кількість помилок, так би мовити різного ступеня дріб’язковості, що стосуються чи то біографії вченого, чи то вихідних даних його творів, чи чогось іншого. Наприклад, коли вперше у радянському виданні згадали про Новгородцева як “юриста і філософа” (а не діяча партії кадетів не першого ряду – так у дослідженнях істориків це прізвисьце іноді згадувалося) після багатьох десятиліть замовчування, то одразу ж неточно вказали (і всього лише на 16 коротеньких рядках одного стовпця!) і рік народження – 1886 замість 1866, і рік, коли він емігрував – 1917 замість 1920 [63, с. 62], потім ці помилки повторюються через багато років [15, с. 307]. У найсучаснішому ж українському філософському енциклопедичному довідниковому виданні рік еміграції вказано 1921 замість 1920 [100, с. 431], як і в російській “Антології політичної думки” [64, с. 422]. Така ж помилка: рік народження 1886 – у радянському [75, с. 905], а рік смерті 1920 замість 1924 – у сучасному українському виданні [94, с. 705]. Утім це, до речі, стосується не тільки радянських, а потім сучасних російських та українських авторів. Так, у відомому, можна сказати, класичному, фундаментальному дослідженні В. В. Зеньковського з історії російської філософії (перше видання: Париж: УМКА-PRESS, 1950) подається рік народження П. І. Новгородцева – 1863 [24, с. 126]. Мабуть, з цього джерела ту ж помилку відтворює

сучасний англійський історик російської філософії Ф. Буббайер у монографії, присвяченій одному з учнів П. І. Новгородцева С. Л. Франку, де вчителю присвячено не один рядок [12, с. 39]. Прикладів неточних даних про рік чи місце публікації його творів надто багато, щоб навіть наводити приклади. Утім, не утримаюсь від такого прикладу: у надзвичайно концептуально міцній праці сучасного російського філософа права В. П. Малахова у випадку звернення до постаті П. І. Новгородцева також натрапляємо на помилки [56]. На с. 158 читаємо посилання на працю П. І. Новгородцева “Історична школа юристів” (М., 1999). Тут одразу ж дві помилки: перша, не дуже принципова – вказане неправильне місце видання (М., 1999, правильно – СПб., 1999); друга – посилання подається для підтвердження тези автора про те, що “істинні основи й умови дійсного права є абсолютними цінностями”, і вони “можуть бути ототожненими і з природою людини, і з проведінням Божім”. Справа в тому, що Новгородцев має відношення до цього погляду, але, по-перше, ця його робота не є показовою саме у цьому плані, та, по-друге, подана в одному посиланні із твором його учня І. О. Ільїна “Аксіоми релігійного досвіду”, вона, отже, стає з нею тут в один смисловий ряд, що також не може бути визнано правомірним, оскільки за змістом цю ранню, фактично першу велику опубліковану працю присвячено дещо іншим проблемам. До проблем суто релігійного характеру наш філософ права звернеться через декілька десятиліть. А цей факт непродуманого та невивіреного посилання віднесемо також до “моди на Новгородцева”.

Аналогічне неточне, а можна сказати, й необережне звернення до імені П. І. Новгородцева трапляється на сторінках монографії, присвяченої одному з його учнів – М. М. Алексєєву [79]. По-перше, надто спрощено й без відповідної аргументації Новгородцеву приписано погляди, аналізу яких він присвятив досить багато рядків своїх праць, але це ж зовсім не означає, що він ці погляди поділяв (ідеться про історичну школу права у Німеччині) [79, с. 124-125]; а по-друге, коли подається думка М. М. Алексєєва про витoki ідеї правової держави у Реформації як оригінальна, то це свідчить про те, що авторам цієї праці невідомий елементарний факт, що ця ідея, точніше цей історико-філософський сюжет, розроблений професором Московського університету П. І. Новгородцевим у його “Лекціях з історії філософії права” [74, с. 40-59], які слухав свого часу студент юридичного факультету цього

університету М. М. Алексєєв, і тому таке посилення на думку останнього не може вважатися коректним [79, с. 101].

До такої ж помилки належить міркування сучасної російської дослідниці І. А. Кацапової [36, с. 101-111; 37, с. 152-162], яка, повторюючи вже помилку Л. Й. Петражицького про детерміністське тлумачення визначення нормативних основ права, де останній називає своїм союзником П. І. Новгородцева [80, с. 380, 386], не враховує зауважень самого П. І. Новгородцева про те, що у цьому питанні з часом його погляди змінилися й він відмовився від такого погляду [72, с. 7]. Свої висновки дослідниця обґрунтовує лише на основі вивчення праць, написаних до 1905-1906 року, і переносить на загальну характеристику його поглядів, не враховуючи еволюцію П. І. Новгородцева як ученого, і згідно з якою можна довести три її етапи або три періоди його творчості. Перший – від 1891 до подій революції 1905-1906 років, що, безсумнівно, мали величезний вплив на суспільно-політичну думку країни, другий – до не менш драматичних, трагічних подій кінця 1910-х років, і третій – до його кончини. Кожен з цих періодів мав свої особливості, на які звертали увагу деякі дослідники, але спеціально цю проблему не досліджували. Оскільки характеристика кожного з періодів наукової творчості П. І. Новгородцева не є завданням цієї статті, повернемося до її основного завдання: виявлення та виправлення помилок стосовно постаті видатного російського філософа права.

Ось ще приклад, уже більш суттєвої помилки. У “Примітках та коментарях» до монографії І. А. Ісаєва читаємо, що “П. Новгородцев – один з провідних авторів “Віх” [26, с. 265] Однак, як відомо, наш філософ права був серед авторів двох інших знаменитих філософських збірок: “Проблеми ідеалізму” (1902) та “З глибини” (1918), а серед авторів “Віх” (1909) його немає. Більше того, він принципово відмовився від участі у цій збірці, що стала справжнім явищем не тільки у філософському чи науковому житті країни, а й, без перебільшення можна сказати, у житті громадському. Ця збірка, як відомо, перевершила за своїм впливом та популярністю “Проблеми ідеалізму”. Причиною ж неучасті П. І. Новгородцева у “Віхах” стала позиція, яку відстоювала переважна більшість авторів збірки, і сутність якої полягала в протиставленні особи суспільству. А Новгородцев, який особу ставив у центр своєї філософсько-правової концепції, і підкреслював природну антиномію інтересів особистості й суспільства, утім, не протиставляв

“завдання духовного життя зовнішнім формам спільного життя”, про що безпосередньо говорив в основній своїй праці [71, с. 43]. Тому заяви, що він дотримувався тих же поглядів, що й автори “Віх”, на які ми можемо натрапити у присвяченій йому літературі (стаття “П. І. Новгородцев” у широковідомій антології “Русская философия права: философия веры и нравственности” [91, с. 209], де, до речі, серед його творів не указаний головний – “Про суспільний ідеал” [91, с. 210]), відверто не відповідають дійсності, оскільки спростовуються, як бачимо, ним самим. Зрозуміння цього має значення не тільки з погляду відновлення правди про видатного філософа й правознавця, воно означає також усвідомлення неоднозначності й навіть боротьби поглядів у філософсько-правовій думці Росії початку ХХ століття. Не кажучи вже про характеристику його винятково як неокантианця, що “кочує” з одного видання до іншого, і яка стала своєрідним “кліше”. Утім така оцінка основи його філософських поглядів однобічна й недостатня, але це потребує додаткових і доволі розгорнутих коментарів і навіть доказів (останні, однак, навести не дуже важко, якщо звернутися до текстів самого російського вченого). Невиважені оцінки й відверто неправильні висновки щодо його концептуальних положень можуть бути результатом нерозуміння його текстів або, це теж не виключається у контексті “моди на Новгородцева”, звичайної поспішності та навіть наукової неохайності. Коли роблять висновки, що “Новгородцев розглядає право як явище, що не сприяє інтеграції”, а також “розбудовує таку модель суспільного ідеалу, в якій право має бути переборене” [84, с. 170], тобто, коли йому приписуються погляди навіть не інші, а протилежні, такі, з якими він сам боровся все життя, то тут, мабуть, залишається лише згадати про совість та моральність, яку так цінував Павло Іванович, і про які згадується вище [84, с. 170]. Зустрічаються й курйозні (у науковому плані) відомості про нього як про “відомого **філолога** (підкреслено мною. – О. Л.) та енциклопедиста”. І якщо з останнім у певному сенсі не погодитися не можна, то перше вимушує не давати посилання на автора з етичних міркувань, оскільки йдеться про роботу, і досить змістовну, не в галузі філософсько-правовій.

Крім місця народження, а потім і навчання у гімназії (Катеринослав, нині Дніпропетровськ), потім ще досить багато фактів його біографії буде пов’язано з Україною, що, втім, не дає підстав вважати його мислителем українським або вітчиз-

няним (коли написано, що він учений “російський та вітчизняний”, то, зрозуміло, “вітчизняний” означає однозначно “український”), як інколи ми зустрічаємо у вітчизняній науково-довідковій літературі [20, с. 247-250]. Віднесемо такі заяви до загальної тенденції перебільшень в оцінці минулого перших років так давно очікуваної незалежності нашої країни. А продовжуючи цей, так би мовити, напрямок (чи умовно сюжет: “Новгородцев – українець”), можемо відзначити, що трапляються, причому у новітній вітчизняній літературі, й безпідставні та навіть дивні заяви про належність П. І. Новгородцева до невідомої фахівцям “Київської релігійної (моральної) філософсько-правової (так подано у тексті. – О. Л.) школи” [97, с. 10], до якої (а про таку школу ані відомості, ані дослідження у науці невідомі) – точніше навіть до “Київського кола” – ані він, ані його учень і наступник на кафедрі історії філософії права Московського університету Б. П. Вишеславцев, ані Б. О. Кістяківський (останній саме в релігійному аспекті), ані деякі інші з названих там учених не мають аж ніякого відношення. Тут варто додати таке. Перше. В ідейно-науковому або світоглядному плані можна знайти деякі коріння чи, швидше, збіг із колом думок П. Д. Юркевича і навіть Й. Б. Шада, як зазначає щодо Б. О. Кістяківського сучасний дослідник його спадщини [101, с. 126-182], але сам П. І. Новгородцев свідоцтво про це не дає, тобто у нього немає посилань ані на П. Д. Юркевича, ані – тим більше – на Й. Б. Шада. Взагалі тема “Новгородцев – Юркевич” чи “Юркевич – Новгородцев” – це тема окрема й цікава, але надто особлива й потребує спеціальної розвідки, і ми вже маємо перші приклади роботи у цьому напрямку [60, с. 8-14]. Утім, до сюжету “Новгородцев – українець” вона мало чого може додати. Друге. Можна доповнити фактами, так би мовити, географічного гатунку, тобто, коли бував на Україні і що робив учений. Але тут теж мало втішного для тих, хто хотів би зробити його українцем. Окрім факту народження й здобуття середньої освіти у містах на території України (але ж тоді це мислилося як південь Росії), він декілька разів бував тут після жовтневого перевороту 1917 року, у період громадянської війни. Втім діяльність його була пов’язана із належністю до партії кадетів і з білим рухом. Так, від терору більшовиків (після жовтневого перевороту на нього вже було виписано ордер на арешт, що в той час означало лише одне – страта, тобто розстріл) він утік на Україну, у Сімферополь, де деякий час викладав у місцевому (Таврійському)

університеті. Потім був Київ, де на початку 1919 року видано вдруге його головну працю “Про суспільний ідеал”, про що він сам пише у передмові [71, с. 15-16]. Зауважимо, однак, що у цей час, як свідчить В. І. Вернадський, П. І. Новгородцев брав дуже активну участь в обговоренні та організаційних заходах щодо створення Української Академії наук [14]. Пояснюється це давніми й тісними дружніми взаєминами Володимира Івановича й Павла Івановича, але це питання потребує спеціальної розвідки, яку має намір здійснити автор цих рядків у найближчий час. Бував Павло Іванович й у Харкові, але також у справах партійних у межах загальної антибільшовицької боротьби. Утікав за кордон разом із Врангелем з Криму. Тут мені можуть закинути, що його було обрано депутатом І Державної думи в 1906 році саме від Катеринослава. Але це також не робить його українцем, оскільки він, російський – московський – професор завжди відстоював інтереси Російської держави, які розумілися ним як загальнонаціональні, а тому, до речі, його ставлення й до Центральної Ради й, відповідно, до української державності не було позитивним. Як мінімум, він і з співчуттям ставився до намагань деяких своїх друзів і колег-учених налагодити нормальне життя на теренах України, але очікувати “українізації” від члена Особливої ради генерала А. І. Денікіна – це занадто явно грішити проти істини. Навіть те, що на цій – українській – ниві активно працювали його не тільки однопартійці, але й колеги-вчені, які були його друзями (а йдеться, насамперед, про Б. О. Кістяківського та В. І. Вернадського), не дуже впливало на таке його відношення у цьому питанні. Ми ж, однак, мабуть, повинні в загальнонауковому контексті спиратися не на політичні пріоритети вчених, а, звертаючись до їхньої спадщини, дивитись на те, чому вони нас вчать, щоб наше життя стало кращим і щоб ми уникали помилок наших попередників, які не врахували порад таких мислителів, як П. І. Новгородцева Б. О. Кістяківського, В. І. Вернадського та багатьох інших. І останнє з цього сюжету, тобто про ставлення видатного філософа права до України. Очевидно, не робить його українцем і маловідомий, а точніше можна сказати, й зовсім невідомий факт з його біографії, що дружиною його була українка: родина Лідії Антонівни Новгородцевої – з Угорської Русі [14, с. 190], (і, на жаль, крім цього, більше нам про неї нічого не відомо). Хоча, на нашу думку, через це він мовби стає нам трохи ближчим, навіть, якщо сказати з певною часткою сентиментальності, – ріднішим.

Прикрі помилки трапляються і в досить солідних філософських працях. Скажімо, у багатомному історико-філософському дослідженні знаних московських авторів читаємо, що серед “основних творів” Павла Івановича є “Історія філософії права” (1897) [30, с. 324] (правильно або “Історична школа права” (1897), або “Історія нової філософії права (німецькі вчення)” (1898) та “Моральні проблеми у філософії права Канта” (1903) [30, с. 324] (правильно ж – “Моральна проблема у філософії Канта” (1901). У першій назві, як ми бачимо, безвідповідально-механічним чином з’єднано назву його першої монографії (“Історична школа права”) та його ж також першого навчального посібника (“Історія нової філософії права (німецькі вчення)”). Приписують йому іноді й зовсім нісенітності: так, якщо вірити відомостям найновішого посібника з філософії права, П. І. Новгородцев, цей апологет природного права, який навіть створив відому на весь світ “школу відродженого природного права” (адже мало хто має такі заслуги перед наукою і людством), як з’ясовується, виступав проти самого терміна “природне право” (?! – О. Л.) [25, с. 64]. Зрозуміло, що посилання на його твори або твір, де б він це говорив – немає, бо його, звісно, не існує. Приписують йому й твори інших авторів, як то ми бачимо в тексті також останньої “Хрестоматії з історії філософії (російська філософія)”, з якої майбутні фахівці-інтелектуали (а сьогодні студенти) мають дізнатися, що П. І. Новгородцев є автором твору “Соціальні науки і право” [103, с. 519], хоча насправді це праця Б. О. Кістяківського, видана 1916 року.

Багато дріб’язкових помилок є навіть у текстах визначних учених. Так, нинішній ректор Московського університету академік РАН В. А. Садовничий у вступному слові до капітальної філософсько-довідкової праці П. В. Алексєєва пише не П. І. Новгородцев, а чомусь П. Н. Новгородцев [93, с. 3]. До незрозуміло прикрих помилок належить віднести дату на фото Павла Івановича, до речі, одного з двох відомих читачеві, тобто опублікованих. Перше було у виданні його праці “Про суспільний ідеал” 1991 року, друге, значно кращої якості, знаходимо у виданні “Щоденників” В. І. Вернадського [14], але стоїть там дата – 1926, хоча, як відомо, Павло Іванович помер 1924 року. Додамо, у цьому контексті, що 2000 року член Національної спілки художників С. М. Кондрашов відтворив портрет П. І. Новгородцева (з першої фотографії) на замовлення Луганської академії внутрішніх справ, у бібліотеці якої він знаходиться.

До концептуальних і неприпустимих помилок слід віднести досить дивне для такого відомого вченого-юриста, як Ю. Я. Баскін, (утім, не тільки його) твердження про те, що П. І. Новгородцев, разом із Б. О. Кістяківським, Є. М. Трубецьким та деякими іншими російськими мислителями, був “засновником теорії природного права і з змістом, що змінюється” [9, с. 5]. Що стосується Б. О. Кістяківського та Є. М. Трубецького, то варто зазначити, що нам не відома їхня позиція щодо саме цього питання, іншими словами, може, Ю. Я. Баскін і має рацію, коли стверджує таке у своїй роботі (хоча це твердження викликає великі сумніви). Але ж щодо позиції П. І. Новгородцева у питанні про “природне право і з змістом, що змінюється”, то тут стверджувати зворотнє можна без сумнівів, спираючись на тексти самого Павла Івановича. Коли він під час відомої полеміки із Л. Й. Петражицьким щодо проблем природного права й пріоритету у питанні відродження цієї, як висловлювалися тоді ці професори, “доктрини” природного права як такого, зміст якого змінюється, П. І. Новгородцев висловлюється прямо, кажучи про такі погляди як спробу “еклектично поєднати старі філософські погляди з історичним спогляданням” [73, с. 19]. Ця ідея Р. Штаммлера для П. І. Новгородцева була принципово непринятною, оскільки він тлумачив природне право як ідеальний моральний критерій масштабу прогресу у праві, критерій, який неможливо досягнути, але критерій необхідний, оскільки без нього такий прогрес взагалі не є можливим. Іншими словами, цей критерій є абсолютним (що, однак, не означає заперечення змін в ідеальних уявленнях про право у зв’язку і з змінами історичних умов), тому підхід до нього, тобто до природного права як такого, що змінює свій зміст, за Новгородцевим, є *contradictio in adjecto*, вчений називає його ще більш суперечливим поняттям, ніж метр із довжиною, що змінюється, чи такий же кілограм, тобто з вагою, що змінюється. П. І. Новгородцев підкреслює, що “не може бути різним той ідеальний принцип, який правду робить правдою і дає найвищу санкцію праву” [73, с. 19], однак відзначаючи правильність думки Р. Штаммлера про те, що “проблема природного права є також і проблемою суспільного ідеалу” [73, с. 19].

Концептуального характеру неприпустимі “огріхи” бачимо і в текстах сучасних українських вчених, наприклад, коли Новгородцева зарахують до неопозитивістів, мабуть лише на тій підставі, що він наполягав на особливому значенні норми взагалі [96, с. 148]

Окремого аналізу потребує перша книжка, присвячена П. І. Новгородцеву, автором якої є московська дослідниця Є. О. Фролова [102]. Сам факт появи такої праці слід тільки вітати (утім, видано її занадто малим тиражем – усього 100 примірників), але в ній також є недоліки й неточності, як концептуального, так і суто інформаційного характеру (хоча, наприклад, автором правильно сказано про “сполучення методологій Канта і Гегеля” у Новгородцева [102, с. 28-35]). Щодо перших (недоліків), то тут відзначимо тільки те, що в автора не викликають першочергового інтересу саме філософські міркування Новгородцева, у книжці часто превалює описовість, тобто переказ змісту його творів із не досить великими коментарями. Згадується й підтримка Новгородцевим теорії природного права “із змістом, що змінюється”, але деякі важливі аспекти його концептуальних положень випущено (критика західництва тощо), деякі незрозуміло скорочені (розробка поняття кризи правосвідомості тощо). Щодо інших (неточностей), то їх небагато, як приклад наведемо тільки неточність у кількості видань головної праці П. І. Новгородцева “Про суспільний ідеал” – указано три, які було здійснено за життя Павла Івановича (Москва, 1917; Київ, 1919; Берлін, 1921) [102, с. 105], четверте – сучасне (Москва, 1991), але більш надійні дані в М.О. Колерова, який свідчить про четверте прижиттєве видання (Берлін, 1922) [45, с. 4]. Узагалі ці помилки чи недоліки свідчать про одне: вивчення і спадщини, і життя видатного філософа права тільки починається й потребує ще досить великих зусиль.

На завершення даної статті скажемо, що зовсім не випадковим є той величезний інтерес до постаті та ідей П. І. Новгородцева, який ми констатуємо сьогодні, оскільки його науковий – філософсько-правовий – доробок набув неабиякої актуальності у зв’язку із тими проблемами, які вирішують країни пострадянського простору, і багато з цих проблем було мовби відкладено історією з часів його життя і, так би мовити, перекладено на нас. Тому позбавлення прикрих помилок різного гатунку стосовно цієї постаті й цих ідей виглядає завданням необхідним перш за все для розв’язання наших проблем. Зауважимо, що повернення до нас спадщини видатного мислителя не означає висловлювання виключно панегіриків на його адресу, мабуть сам Павло Іванович образився б на таке. Повноцінний діалог вимагає й критичних зауважень, тим більше, що сам Новгородцев був неабияким полемістом, і при всій своїй доброзичливості у науці

компромисів (як і помилок) не визнавав. Цю рису, тобто його завзятість у полеміці, уже відзначив у своєму досить некомпліментарному зауваженні А. А. Козловський, правда, також помилившись: замість П. І. у його тексті чомусь П. В. Новгородцев [39, с. 15]. Зрозуміло, що не все, що написано про П. І. Новгородцева відомо автору цих рядків, оскільки події останніх десятиліть, як і будь-які події взагалі, принесли не тільки позитивні результати. Одним з негативів можна назвати ускладнення елементарного обміну інформацією, оскільки, навіть за наявності Internet, виникають такі, яких не було за часів більш загального наукового простору. Але справа не в кількості зазначених помилок, а в принциповому зверненні до спадщини видатного філософа права й використання тих його порад, які зможуть допомогти нам побудувати суспільство й державу, яка більше відповідає нашим уявленням про достойне людське існування. Остання тема – про достойне існування – також була не обійдена увагою П. І. Новгородцева, та це вже окрема тема дослідження, як і багато інших, які тут не було порушено.

Які ж можна зробити висновки з викладеного матеріалу?

Новгородцев П. І., його ідеї – повертаються, їхній вплив на наукову думку зростає і нашим завданням стає переведення їх у площину творчу, практичну, щоб вони стали і фактами суспільної й правової реальності. Тим більше важливо – не помилятися хоча б в елементарному, тобто у викладенні цих ідей, а також подій, які стосуються життя та діяльності цієї неординарної людини. Ми і так занадто багато помиляємося, тому не варто забувати, що теорія не тільки описує реальність, але й певним чином її формує. Про це вчив великий Конфуцій, у цьому був упевнений і П. І. Новгородцев. І тому ми із вдячністю за багатотрудну працю говоримо: з поверненням Вас, Павле Івановичу, у науку і наше життя. А ми будемо намагатися втілити Ваші поради.

Список літератури

1. Абушенко В. Л. Новгородцев Павел Иванович // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998.
2. Алексеев П. В. Философы России XIX-XX столетий. Биографии, идеи, труды. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проспект, 2002.
3. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Изд-во НОРМА, 2001.

4. Альбов А. П. Проблемы права и нравственности в классической немецкой и русской философии права конца XIX – начала XX века. СПб.: Изд-во «Алетейя», 1999.

5. Аляев Г. С. Філософський універсум С. Л. Франка. Персоналістична метафізика всеєдності в горизонтах нової онтології XX століття. – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2002.

6. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003.

7. Бабкін В. Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права // Проблеми філософії права: Міжнародний часопис / Ред. – засновники Шемшученко Ю. С., Попович М. В., Козловський А. А. – 2003. – Т. 1.

8. Баранов П. П., Шпак В. Ю. Проблема соотношения закона, власти и справедливости // Философия права. – 2001. – № 2.

9. Баскин Ю. Я. Павел Иванович Новгородцев (Вступительная статья) // Новгородцев П. И. Историческая школа юристов. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999.

10. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права. – К.: Видавничий дім ІнЮре, 2002.

11. Берлин И. М. Стремление к идеалу // Вопросы философии. – 2000. – № 5.

12. Буббайер Ф. С. Л. Франк: Жизнь и творчество русского философа. 1877-1850 / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001.

13. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX в. // Вопросы философии. – 1991. – № 8.

14. Вернадский В. И. Дневники. 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наук. думка, 1994.

15. Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской. 1889-1892. – М.: Наука, 1991.

16. Вершини творчості (До наукової спадщини П.І. Новгородцева): Збірник наук. статей / За заг. ред. С. Я. Харченка та О. О. Левченка. – Луганськ: Вид-во Луганського держ. пед. ун-ту, 1999.

17. Гарник А. В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1998.

18. Гнатенко Е. А. Философский проект правового государства в культуре предреволюционной России. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003.

19. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве: Курс лекций. – Х.: Факт, 2001.

20. Демиденко Г. Г. Новгородцев Павло Іванович // Державні, політичні та громадські діячі України. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002.

21. *Дробышевский С. А.* История политических и правовых учений: Основные классические идеи. – М.: Юристъ, 2003.
22. *Ермоленко Н. А.* Новгородцев П. И. // Политическая социология. – Ростов н/Д: Феникс, 2001.
23. *Жоль К. К.* Философия и социология права: Учебное пособие. – К.: Юринком Интер, 2000.
24. *Зеньковский В. В.* История русской философии: В 2 т. – Л.: ЭГО, 1991. – Т.П. Ч. 2.
25. *Иконникова Г. И., Ляшенко В. П.* Основы философии права. – М.: ИНФРА-М, изд-во “Весь мир”, 2001.
26. *Исаев И. А.* Политико-правовая утопия в России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1991.
27. История китайской философии: Пер. с кит. / Общ. ред. и послесл. *М. Л. Титаренко.* – М.: Прогресс, 1979.
28. История политических и правовых учений. Учебник / Под ред. *О. Э. Лейста.* – М.: Юрид. лит., 1997.
29. История политических и правовых учений. Учебник для вузов. / Под общ. ред. *В. С. Нерсесянца.* – М.: ИНФРА-М, 1996.
30. История философии: Запад – Россия – Восток (книга третья): Философия XIX-XX вв. / Под ред. *Н. В. Мотрошиловой и А. М. Рудкевича.* – М.: “Греко-римский кабинет” Р. Ю. А. Шигалина, 1998.
31. Идея правової держави: історія і сучасність // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України: Спеціальний випуск. – Луганськ: РВВ ЛПВС, 2001.
32. Идея правової держави: історія і сучасність // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України: Спеціальний випуск: У п’яти частинах. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – Частина 1.
33. Идея правової держави: історія і сучасність // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України: Спеціальний випуск: У п’яти частинах. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – Частины 2-5.
34. Идея правової держави: історія та сучасність: Збірник наукових праць, присвячений 135-річчю з дня народження П. І. Новгородцева / Відп. ред. *О. М. Єременко, О. М. Литвинов.* – Київ-Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002.
35. Історія філософії: Підручник / Ярошевець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; за ред. *В. І. Ярошовця.* – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2002.
36. *Кацапова И. А.* Идея естественного права в философии права П. И. Новгородцева // Философские науки. 2001. – № 2.
37. *Кацапова И. А.* Русская школа права: П. И. Новгородцев о необходимости этико-нормативного анализа права // Вопросы философии. – 2003. – № 4.
38. *Ковалев А. Д.* Эволюционная социология Г. Спенсера: первый опыт системного подхода // История теоретической социологии: В 4-х т. – М.: КАНОН+ОИ «Реабилитация», 1997. – Т. 1.
39. *Козловський А. А.* Філософія права як самосвідомість нації // Проблеми філософії права: Міжнародний часопис / Ред. – засновники Ю. С. Шемшученко, М. В. Попович, А. А. Козловський – 2003. – Т. 1.
40. *Козловський В. М.* Лекции по современной философии / Авторизованный перевод Л. Симсон. – СПб.: Изд-во “ВЕСТНИКА ЗНАНИЯ” В. В. Битнера, 1911.
41. *Койре А. В.* Очерки истории философской мысли. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий / Пер. с фр. А. Я. Ляткера. – М.: Прогресс, 1985.
42. *Колеров М. А.* *Idealismus militans*: история и общественный смысл сборника “Проблемы идеализма” // Проблемы идеализма. Сборник статей [1902]. – М.: МОДЕСТ КОЛЕРОВ и «ТРИ КВАДРАТА», 2002.
43. *Колеров М. А.* Не мир, но меч. Русская религиозно-философская печать от “Проблем идеализма” до “Вех”. 1902-1909. – СПб.: Изд-во “Алетейя”, 1996.
44. *Колеров, Модест.* Заметки по археологии русской мысли: Булгаков, Новгородцев, Розанов // Исследования по истории русской мысли: Ежегодник за 2001-2002 годы. Под редакцией М. А. Колерова. – М.: «Три квадрата», 2002.
45. *Колеров, Модест.* П. И. Новгородцев. Письма к П. Б. Струве (1921). Рукопись. (Материалы, надані М. О. Колеровим для збірки “Ідея права і держава”, присвяченої 80-річчю з дня смерті П. І. Новгородцева, яка готується до видання у Луганській академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України за загальною редакцією О. М. Литвинова).
46. *Кудрявцев В. А.* Нравственно-метафизическая константа в русской немарксистской социологии (на примере учений П. Новгородцева и Е. Де Роберти) // Вестник Московского университета: Серия 18. Социология и политология. – 2000. – № 4.
47. *Кузнецов Э. В.* Философия права в России. – М.: Юрид. лит., 1989.
48. *Литвинов А. Н.* Вариации на тему П. И. Новгородцева // Вершины творчості (До наукової спадщини П. І. Новгородцева): Збірник наук. статей / За заг. ред. С. Я. Харченка та О. Ол. Левченка. – Луганськ: Вид-во Луганського держ. пед. ун-ту, 1999.

49. *Литвинов А. Н.* Уроки профессора Новгородцева (идея правового государства как проблема культурного развития Украины) // *Идея правовой державы: история і сучасність: Збірник наукових праць, присвячений 135-річчю з дня народження П. І. Новгородцева / Відп. ред. О. М. Єременко, О. М. Литвинов.* – Київ-Луганськ, 2002.
50. *Литвинов А.Н., Личковах В.А.* «Сизифов труд» или краеугольный камень общества будущего? (Движение универсализма и актуальность идей П. И. Новгородцева) // *Творческое наследие П. И. Новгородцева (к 130-летию со дня рождения) и актуальные проблемы построения правового государства в Украине.* – Луганск: РИО ЛИВД, 1996.
51. *Литвинов О. М.* Становлення ідеї правової держави у новий час (за лекціями з історії філософії права П. І. Новгородцева) // *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових праць.* – Донецьк: ДІВС при ДонНУ, 2002.
52. *Любичев А. А.* Проблемы формы, систематики и эволюции организмов. – М.: Наука, 1982.
53. *Максимов С. И.* К проблеме общественного идеала // *Идея правовой державы: история і сучасність // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України: Спеціальний випуск: У п'яти частинах.* – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – Частина 1.
54. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков: Право, 2002.
55. *Малахов В. А.* Демократія та моральна культура (з роздумів над ідейною спадщиною П. І. Новгородцева) // *Идея правовой державы: история і сучасність: Збірник наукових праць, присвячений 135-річчю з дня народження П. І. Новгородцева / Відп. ред. О. М. Єременко, О. М. Литвинов.* – Київ-Луганськ, 2002.
56. *Малахов В. П.* Философия права. – Учебное пособие. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002.
57. *Материалы межвузовской научно-практической конференции “Творческое наследие П. И. Новгородцева (к 130-летию со дня рождения) и актуальные проблемы построения правового государства в Украине”:* Сборник / Ред. кол.: Бурбело О. А., Виленская Э. В., Литвинов А. Н. и др. – Луганск: РИО ЛИВД, 1996.
58. *Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті П. І. Новгородцева (другі Новгородцевські читання) “Идея правовой державы: история і сучасність” // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.* – 2001. – № 5 (37), травень: Педагогічні науки.
59. *Мироненко О. М.* Исторична школа права // *Правова держава: Ювілейний щорічник наукових праць: Вип. 10.* – К.: Видавничий дім “Ін ЮРЕ”, 1999.
60. *Митина В. И. П. Д. Юркевич и П. И. Новгородцев о правах личности и ее достоинстве // Идея правовой державы: история і сучасність // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України: Спеціальний випуск: У п'яти частинах.* – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – Частина 2.
61. *Мордовцев А. Ю.* Национальный правовой менталитет. Введение в проблему. – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2002.
62. *Нерсисянц В. С.* Философия права. – М.: ИН-ФРА.М – НОРМА, 1997.
63. *Новгородцев // Большая Советская энциклопедия.* – М.: Сов. энциклопедия, 1974. – Т. 18.
64. *Новгородцев П. И. // Антология мировой политической мысли: В 5-ти т.* – М.: Мысль, 1997. – Т. IV.
65. *Новгородцев П. И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – СПб.: Изд-во “Лань”, 2000.
66. *Новгородцев П. И.* Историческая школа юристов. – СПб.: Изд-во “Лань”, 1999.
67. *Новгородцев П. И.* Историческая школа юристов, ея происхождение и судьба. Опыт характеристики основ школы Савиньи въ ихъ последовательном развитии. П. Новгородцева. – М., 1896.
68. *Новгородцев П. И.* Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 2000.
69. *Новгородцев П. И.* Кантъ и Гегель въ ихъ ученияхъ о праве и государстве. Два типических построения въ области философии права. П. Новгородцева. – М., 1901.
70. *Новгородцев П. И.* Лекции по истории новой философии права XVI-XIX веков (Фрагменты) // *Новый мир.* – 1991 – № 12.
71. *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – М.: Изд-во “Пресса”, 1991.
72. *Новгородцев П. И.* Психологическая теория права и философия естественного права // *Юридический вестник. Журнал Московского Юридического общества / Под общ. ред. Б. А. Кистяковского.* – М., 1913. – Кн. III.
73. *Новгородцев П. И.* Современное положение проблемы естественного права // *Юридический вестник. Журнал Московского Юридического общества / Под общ. ред. Б. А. Кистяковского.* – М., 1913. – Кн. 1.
74. *Новгородцев П. И.* Сочинения. – М.: Раритет, 1995.

75. Новгородцев Пав. Ив. // Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1982.
76. Новгородцев Павел Иванович // Большой энциклопедический словарь. – М.: “Большая Российская энциклопедия”; СПб.: “Норинт”, 2002.
77. Новгородцев Павел Иванович // Современная философия: Словарь и хрестоматия. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.
78. Новикова Л. И., Сиземская И. Н. О слабо изученном “новом либерализме” // Либерализм в России. – М.: ИФ РАН, 1996.
79. Овчинников А. И., Овчинникова С. П. Евразийское правовое мышление Н. Н. Алексеева. – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2002.
80. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб.: Изд-во “Лань”, 2000.
81. Петрова Л. В. Нариси з філософії права. – Х.: Нац. юр. академія України, 1995.
82. Плотников Н. С. Философия “Проблем идеализма” // Проблемы идеализма. Сборник статей [1902]. – М.: МОДЕСТ КОЛЕРОВ и “ТРИ КВАДРАТА”, 2002.
83. Плотников Н. С., Колеров М. А. Павел Иванович Новгородцев // Новгородцев П. И. Сочинения. – М.: Раритет, 1995.
84. Плохинов С. В. Право и нравственность в философии П. И. Новгородцева // Философия права как учебная и научная дисциплины: Материалы Всероссийской научной конференции. – Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 1999.
85. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття: Посібник. – К.: Либідь, 1996.
86. Поляков А. В. Идея естественного права в русской правовой мысли начала ХХ века // Философия права как учебная и научная дисциплины: Материалы Всероссийской научной конференции. – Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 1999.
87. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. / Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986.
88. Проблемы идеализма. Сборник статей [1902]. – М.: МОДЕСТ КОЛЕРОВ и «ТРИ КВАДРАТА», 2002.
89. Российские либералы: Сб. статей / Под ред. Б. С. Итенберга и В. В. Шелохаева. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001.
90. Русская философия права: философия веры и нравственности: Антология / Автор и рук. проекта В. П. Сальников; сост. А. П. Альбов, Д. В. Масленников, А. И. Числов, С. В. Филиппова. – СПб.: Изд-во “Алетейя”, 1997.
91. Русская философия: Словарь / Под ред. М. А. Маслина. – М.: Изд-во “Республика”, 1995.
92. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук. – Чернівці: Рута, 2003.
93. Садовничий В. А. Посвящение философам России и философскому факультету МГУ // Алексеев П. В. Философы России XIX – XX столетий. Биографии, идеи, труды. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2002.
94. Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К.: Основи, 1996.
95. Соболев А. В. Павел Иванович Новгородцев (Вступительная статья) // Новгородцев П. И. Об общественном идеале. – М.: Изд-во “Пресса”, 1991.
96. Тарахонич Т. І. Право та мораль у системі соціальної регуляції // Проблеми філософії права: Міжнародний часопис / Ред. – засновники Шемшученко Ю. С., Попович М. В., Козловський А. А. – 2003. – Т. 1.
97. Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003.
98. Філософія права: Навч. посібн. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
99. Філософія права: Навчальний посібник / За заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
100. Філософський енциклопедичний словник / Гол. редколегії В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002.
101. Фінько А. Є. Богдан Кістяківський та ревізіонізм: до питання про політико-правову теорію етичного реформсоціалізму // Етика і політика: проблеми взаємозв'язку / Малахов В. А., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О., та ін. – К.: Стилюс, 2000.
102. Фролова Е. А. П. И. Новгородцев о праве и государстве. – М.: Изд-во МГУ, 2001
103. Хрестоматия по истории философии (русская философия): Учеб. пособие для вузов: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. – 2001. – Ч. 3.
104. Чернякин В. Г. Павел Иванович Новгородцев как социолог права // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України: Спеціальний випуск, 2001: Ідея правової держави: історія і сучасність. – Луганськ, РВВ ЛІВС, 2001.
105. Шамиурин В. И. Идея права в социальной теории П. И. Новгородцева // Социологические исследования. – 1993. – № 4.
106. Шамиурин В. И. П. И. Новгородцев как критик марксистского абсолютизма в социальной науке // История теоретической социологии: В 4-х т. – М.: “Канон +”, 1998. – Т. 2.

107. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права // Проблеми філософії права: Міжнародний часопис / Ред. – засновники Шемшученко Ю. С., Попович М. В., Козловський А. А. – 2003. – Т. 1.

108. Шемшученко Ю. С., Касяненко Ю. Я. Новгородцев Павло Іванович // Юридична енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2002. – Т. 4.

109. Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 1999.

110. Шульженко Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997.

111. Walicki A. Legal philosophies of Russian liberalism. – Oxford, 1987.

А. Н. Литвинов

ВОЗВРАЩЕНИЕ ПАВЛА НОВГОРОДЦЕВА, ИЛИ О НЕОБХОДИМОСТИ “ИСПРАВЛЕНИЯ ИМЕН”

В связи со значительно возросшим интересом к творческому наследию выдающегося российского философа права Павла Ивановича Новгородцева анализируются многочисленные ошибки, имеющиеся в научной и справочной литературе: фактические и концептуальные (связанные с оценкой и интерпретацией его теоретических положений). Предлагается возможный вариант периодизации творчества, опирающийся на качественные характеристики эволюции его взглядов. Рассматривается вопрос об отношении П. И. Новгородцева к украинской философско-правовой мысли. Показывается актуальность его идей в связи с курсом Украины на евроинтеграцию и подчеркивается необходимость их дальнейшего изучения и развития.

О. М. Litvinov

THE RETURN OF PAVEL NOVGORODTSEV, OR ON THE NEED FOR “RECOVERING NAMES”

Reflecting on the considerably growing interest to the creative heritage of prominent Russian philosopher of law P. I. Novgorodtsev, the article analyzes the numerous errors present in scientific and reference literature both factual and conceptual (related to the appreciation and the interpretation of his theoretical views). A periodisation of his scientific work is suggested based on the qualitative characteristics of development of his views. The issue related to P. I. Novgorodtsev’s attitude to the Ukrainian philosophical and legal thought is considered. The contemporarity of his ideas in relation to Ukraine’s course towards the Eurointegration is suggested and the necessity for a further study is underlined.